

Л. В. Я с н о в с ь к а
(Чернігів)

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІДДІЛУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

У статті зроблена спроба проаналізувати результати археологічних досліджень, проведених сектором давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України на території Чернігівської області за останні тридцять років, що дозволяє віднести цю територію до найбільш вивчених в археологічному відношенні регіонів Північного Лівобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: Чернігівщина, городище, поселення, курган, поховання.

Традиція вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини ІА НАН України пов'язана з роботами Деснянської (1946, 1949 рр.), Шестовицької (1948, 1956—1958 рр.) та Чернігівської (1947—1952 рр.) археологічних експедицій ІА АН УРСР під керівництвом завідувача відділу слов'яно-руської археології В.А. Богусевича (Богусевич 1947/20; 1949/2; 1951/10) та співробітника Д.І. Бліфельда (Бліфельд 1948/11; 1949/7; 1952/11; 1977). Так, отримані В.А. Богусевичем результати дозволили йому запровадити першопочаткову схему історії Чернігова, відкрити князівські тереми XI—XII ст., засвідчити плинфовипалувальне виробництво в місті (Богусевич 1951, с. 116—125; 1952, с. 56—63; 1955, с. 3—9; Богусевич, Холостенко 1952, с. 32—42). Д.І. Бліфельд, досліджуючи поховальні комплекси на території Чернігівщини, закріпив свою думку про класифікацію дружинних поховань за обрядом тілоспалення та тілопокладення (Бліфельд 1954, с. 151—169).

Починаючи з 1973 р. ІА АН УРСР розпочав розробку нової теми «Слов'яни, Русь та населення пізнього середньовіччя на території України» (Отчет..., арк. 2). Співробітники сектору в першу чергу включилися у роботу по виявленню та фіксації давньоруських старожит-

ностей для «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР» по Чернігівській області, її археологічної частини. Проведення археологічних розкопок стало можливим із створенням у 1979 р. Новгород-Сіверської археологічної експедиції Інституту археології АН СРСР, Інституту археології АН України та Чернігівського історичного музею, метою якої було продовження вивчення літописного Новгорода-Сіверського та його округи.

Комплексні дослідження охопили всі ділянки міста та його околиць. Роботами на території Замку було остаточно встановлено, що городище-дитинець (2 га) має потужний (до 4—5 м) культурний шар давньоруського та пізньосередньовічного часу. Протягом кількох польових сезонів у південній (1979 р.) та західній (1981 р.) частині Замку були вивчені залишки оборонних споруд, що являли собою дерев'яні конструкції — кліті, заповнені землею та глиною. Саме під ними були зафіксовані горизонти з матеріалами роменської та юхновської культур (Коваленко, Куза, Орлов 1980, с. 281).

Безпосередньо під основою валу експедицією було досліджено житло, що загинуло у пожежі останньої чверті X ст., в заповненні якого поряд з ліпною роменською керамікою знайдена ранньогончарна (на одному із денець зафіксована тамга Святослава Ігоревича). Це дозволило стверджувати, що початковий вал був насипаний наприкінці X ст. (Куза, Коваленко, Моця 1980/125, с. 8—9).

У північно-західній ділянці дитинця, впритул до фортечної стіни, протягом польових сезонів 1980—1981 рр. були розкриті залишки князівського льоху-медуші. Вона була збудована наприкінці XI ст. і припинила своє існування після пожежі в середині XII ст. У приміщенні

могли зберігатися 120—140 півторавідерних корчаг (Коваленко, Куза, Моця 1981, с. 259; 1996, с. 7). Серед знахідок виділяється висла архаїчна печатка, яка належала князю київському та чернігівському Святославу Ярославичу, уламки візантійського скляного посуду, поливне кримське блюдо, шпори, наконечники стріл та списів, ливарні формочки, бойова сокира (Коваленко, Куза, Орлов 1980, с. 281).

Подальші роботи охопили і східну ділянку дитинця, де було виявлено численні залишки будівельних матеріалів (уламки плінфи, фрагменти фресок) (Григорьев, Коваленко, Моця 1986, с. 229), що засвідчило розташування саме на цій ділянці головного храму міста — Михайлівської церкви, що згадується в Іпатіївському літопису під 1180 р. (ПСРЛ, стб. 613). На жаль, залишки фундаментів цієї споруди виявити поки що не вдалося. Скоріше за все, селітряне виробництво, яке було розміщене на території Замку у XVIII ст., знищило фундаменти. Археологам лише вдалося простежити у шарах другої половини XIII — XIV ст. використання городянами уламків плінфи для особистих потреб, що свідчить про руйнування храму в середині XIII ст. (Куза, Коваленко, Моця 1996, с. 7).

У 1980 р. вдалося реконструювати і південно-західну ділянку дитинця, де, скоріше за все, розташовувалися житла князівської дружини. Одне із жител, що було вивчене В.П. Коваленком, являло собою наземну споруду, поряд з якою розташовувались кілька ям-льохів та невеличкий хлів. Зафіксовані знахідки вказують на високий соціальний статус господаря (дві скляні посудини жовтого скла, уламки двох скляних бокалів, ножі, колочевидне кресало, ключ, залізне писало, інкрустоване мідним дротом, залізна шпора, дві вставки з бурштину від каблучок, фрагменти віконниці, значна кількість фрагментів посуду XII — початку XIII ст.) (Куза, Коваленко, Моця 1980/125, с. 17—23).

Водночас проводились дослідження на території Новгород-Сіверського посаду (40—50 га). Було встановлено, що заселення цієї частини міста розпочалося вже у VIII — IX ст. Про це свідчили фрагменти кераміки роменської культури на всіх ділянках. Спостереженням за культурним шаром було встановлено, що розширення основної території посаду відбувалося від країв тераси Десни вглиб, і в XI ст. його територія була вже значною мірою забудована (Куза, Коваленко, Моця 1996, с. 9). Дослідженнями 1980, 1982—1983 рр. вдалося зафіксувати залишки оборонних споруд початку XII ст., що склалися з рову та валу з дерев'яними конструкціями та уточнити кордони і топографію «окольного міста» (Коваленко, Куза, Моця 1981, с. 259). Проведені у 1979 р. роботи загонів О.В. Григор'єва (в районі Миколаївської церкви), Р.С. Орлова та Є.О. Шинакова (на подвір'ї ветеринарного училища) дозволили локалізувати територію Новгород-Сіверського острога

(біля 5 га) (Орлов, Куза, Шинаков, Коваленко, Григорьев 1979/37, с. 15—17).

Польові дослідження стародавнього міста були доповнені результатами металографічних та спектральних аналізів Р.С. Орлова і Г.О. Вознесенської (Вознесенская, Коваленко 1985, с. 96—98; Орлов 1989, с. 44—45; 1995, с. 60—63), вивченням антропологічних матеріалів П.М. Покасом (Покас 1989, с. 50—51), житлових та господарчих будівель О.А. Королюк (Королюк 1988, с. 80—85).

Уже в перший польовий сезон розвідками Новгород-Сіверської експедиції було встановлено, що кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі (між Кузіним та Погонським ровами) на той час були вже знищені ерозією ґрунтів, а 2 пограбовані скарбошукачами (Орлов, Куза, Шинаков, Коваленко, Григорьев 1979/37, с. 64—70).

Поховальні старожитності Новгород-Сіверської округи почали вивчатися загоном Новгород-Сіверської експедиції під керівництвом О.П. Моці з 1980 р., охопивши 4 некрополя біля сіл Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушивка. Уперше проведені розкопки в курганній групі в урочищі Козацька Могила на північній околиці с. Комань, що на території кладовища. У групі з 8 насипів, діаметром 5—10 м та висотою біля 1 м, було досліджено 3 кургани, які датуються XI—XII ст. Усі безінвентарні, один кенотаф, а інші — тілопокладення в поховальній ямі (курган № 3) та на рівні денної поверхні (курган № 1) з елементами пережитків язичництва (нааявність кострища). Ще два кургани-кенотафи було розкопано на південній околиці с. Пушкарі, які за фрагментами ліпного та кружального посуду датуються давньоруським часом (Куза, Коваленко, Моця 1980/125).

По одному кургану було розкопано на відомих уже могильниках біля сіл Форостовичі та Ушивка, які в різний час досліджувались Д.Я. Самоквасовим та І.С. Абрамовим. З'ясувалось, що від могильника на північно-східній околиці с. Форостовичі збереглося 8 насипів. Розкопки одного з найбільших курганів (діаметр 8—9,5 м, висота 1 м) дозволили зафіксувати залишки кострища, але, на жаль, ні кісток, ні речей не було виявлено. Це дозволило віднести це поховання до групи кенотафів. Другий насип, який відносився до курганної групи, розташованої на окраїні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ласки неподалік від підземного джерела «Криниця», що на східній околиці с. Ушивка, дав набагато цікавіший матеріал. Практично всі кургани цієї групи мали сліди розкопок «колодязем», тому було довивчено в центрі групи насип діаметром 6—6,2 м та висотою 0,5—1 м. Дослідники зафіксували кострище (2,6 × 1,2 м, товщиною 0,25 м) та сліди поховальної конструкції, фрагменти посуду, що дозволило датувати курган X ст. Крім того, зафіксовано впускні поховання, які пошкод-

жені попередніми розкопками, з інвентарем: 4 сердоликові (біпірамідальна, кулястоподібна та 2 призматичні), 11 скляних позолочених та 2 круглі (пастова та скляна) намистини, бронзові скроневі кільця, срібна підвіска із кулястим виступом, фрагмент залізного предмета, і віднесені до XI ст. (Куза, Коваленко, Моця 1980/125, с. 6—7).

Експедицією на південно-східній околиці селища Киселівка в ур. Городок були оглянуті 3 курганноподібні насипи (діаметр 10—12 м, висота 2 м), які були зафіксовані Ф.В. Лучицьким. Також зроблена спроба пошуку могильника на території самого Новгорода-Сіверського. Внаслідок шурфування в районі вулиць К. Маркса та Свободи (5 шурфів) встановлено, що ця територія в давньоруський час не була заселена (Куза, Коваленко, Моця, 1980/125, с. 8). Крім того, курганий загін провів розвідки на території Коржківського району, де біля сіл Жукля, Рибинськ, Камка виявлено могильники XI—XIII ст., на яких розкопано 7 курганів за обрядом тілопокладення (Куза, Коваленко, Моця, Григорьев, 1984/114). На всі обстежені та досліджені поховальні старожитності були підготовлені охоронні паспорти, а отримана нова інформація уведена О.П. Моцею у зведені таблиці поховальних пам'яток IX—XIII ст. на території Середньої Наддніпрянщини (Моця 1987, с. 140—143 (№ 125, 128—130); 1990б, с. 126—127 (№ 213, 215—217, 219, 221—223)).

Протягом 1981—1984 рр. курганий загін археологічної експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом О.П. Моці звернувся до вивчення могильника біля с. Липове Талалаївського району (Моця, Ільяшенко, Покас 1984/106). Могильник став відомим завдяки дослідженням М.О. Макаренка на початку ХХ ст., який він назвав одним із найбільших збережених середньовічних могильників усієї Європи. Експедицією з'ясовано, що з 5000 насипів збереглося 1238 і розкопано 68 курганів: у 1981 р. — 19; у 1982 р. — 12; 1984 р. — 37. Було встановлено, що могильник був кладовищем мешканців своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ — Волзька Булгарія. Його активне функціонування почалось на зламі Х—XI ст., а поступове згасання — в середині XII ст.

Серед досліджених насипів виділяються 5 парних поховань (кургани № 5, 6, 1981 р.; № 11, 1982 р.; № 14 та 17, 1984 р.) та одне потрійне (курган № 10, 1982 р.), усі інші — одиночні. Серед них 4 кенотафи та 2 зруйнованих, 1 пограбований грабіжниками. В кургані № 25 (1984 р.) досліджено поховання в скорченому стані, що, на думку О.П. Моці, може бути віднесено до поховання волхва (Моця, 1981, с. 101—105). Більшість поховань за деталями інвентарю (прикраси, кераміка, побутові речі) датуються Х—XIII ст. (Моця, Халиков 1997, с. 99—101).

Співробітники сектору для висвітлення сторінок минулого Липовського археологічного комплексу використали результати металографічного аналізу прикрас та антропологічні характеристики поховань. Так, Р.С. Орлов прийшов до висновку, що населення, яке залишило даний могильник, традиційно для сільського ремесла XI—XII ст. виготовляло ювелірні прикраси із білону, залежно від сировини замовника, дотримуючись певної рецептури сплаву із вмістом срібла 40—60 % (Орлов 1988, с. 24—26). П.М. Покасом та С.П. Сегедою були вивчені антропологічні матеріали могильника. Розглянувши краніологічні особливості та їх одонтологічні ознаки, дослідники зробили висновки про етногенетичні особливості населення. А саме, про те, що для померлих був властивий середньоевропейський одонтологічний тип, широко представлений серед середньовічних та сучасних східнослов'янських груп, а поява незначної «східної» (не обов'язково монголоїдної) домішки добре узгоджується з висловленою в історико-археологічній літературі думкою про те, що комплекс біля с. Липове пов'язаний із маршрутом сухопутного караванного шляху з Булгара в Київ (Покас 1988а, с. 26; Сегеда 1988, с. 28—29). Крім того, була зроблена реконструкція демографічної структури в цьому регіоні Наддніпрянщини. Для цього П.М. Покасом використано дані про вік 91 похованого (серед них: 56 скелетів належало чоловікам, 34 — жінкам, 5 — дітям). Середній вік дорослих становив 41,5 років, причому у чоловіків дорівнював 43,7, у жінок тільки 38 років. Переважання чоловічих поховань пов'язане з притомком саме чоловіків до торгового пункту, яким і було городище Липове (Покас 1988а, с. 26—27). Співробітники сектору залучили до співпраці фахівця-стоматолога Н.П. Орлову, яка, проаналізувавши зубощелепну патологію сільського населення за матеріалами Липовського могильника, зробила висновок про порівняно високий рівень захворюваності зубів і щелеп у XI—XII ст., проте значно менший, ніж у сучасного населення Чернігівщини (Орлова 1988, с. 29—31).

Дослідники зробили беззаперечний висновок, що курганий могильник у с. Липове — унікальний для кінця ХХ ст. археологічний комплекс середньовічної доби, який потребував би постійної охорони та вивчення, а на думку О.П. Моці — створення археологічного заповідника (Моця 1988б, с. 22).

На початку 80-х рр. ХХ ст. розпочинається поглиблене вивчення мікрорегіонів давньоруської доби, що дозволяло зафіксувати і простежити закономірності для всього механізму існування молодієї східнослов'янської держави. Особливу увагу привертала територія, де відбувалися процеси формування і розвиток нових відносин в класовому суспільстві. На думку О.П. Моці, для розкриття механізму цього про-

цесу, найперспективнішими серед археологічних старожитностей є поховальні пам'ятки (Моця 1988г, с. 11—15). Перед співробітниками сектору давньоруської та середньовічної археології постало питання реконструювати хід феодалізації Чернігівської округи в перші століття існування Давньоруської держави, коли проходила боротьба між великокнязівською владою і старою родовою верхівкою, що сходила з історичної арени, та визначити етнічний склад населення. Для вирішення цих проблем вони зосередили свої дослідження на території міжріччя Десни та Дніпра, звернувшись до вивчення курганних могильників біля сіл Шестовиці, Гущина, Рогощі та нововідкритого некрополя в околицях с. Клонів.

У 1983 р. курганний загін під керівництвом О.П. Моці, який працював у складі експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського історичного музею, що проводила рятувни охоронні роботи по дослідженню давньоруських пам'яток біля с. Шестовиця, провів розкопки в ур. Колодливо (закладені траншеї на місці розораних курганів), де було виявлене пограбоване ще в давнину багате жіноче поховання Х ст. В ногах у небіжчиці збереглися залишки дерев'яних із залізним окуттям скриньки та цеберка, срібні підвіски, скляні та пастові намистини.

Крім того, у відомому за розкопками Д.Я. Самоквасова Гущинському курганному некрополі було досліджено 5 насипів. У двох курганах північної групи зафіксовано тілопокладення в підкурганних ямах із поховальним інвентарем (наконечник стріли, бронзова підвіска та залізні цвяхи). Під трьома насипами виявилися залишки тілоспалення на стороні з практично відсутнім інвентарем, крім фрагментів кераміки (Коваленко, Моця, Шекун 1985, с. 288; 1983/37). Саме такий звичай поховального обряду існував наприкінці Х ст. Здобута інформація з цих двох некрополів дозволила О.П. Моці стверджувати, що адміністрація, яка направлялася в чернігівську округу великим київським князем, оселялася не на порожньому місці, а у вже існуючих населених пунктах, які переходили в їх власність (Моця 1988г, с. 13).

Поглиблення процесу одержавлення території західних сіверян, як вважає О.П. Моця, можна пов'язувати з появою на початку Х ст. на шляху від Чернігова до Любеча літописного Оргоща (сучасне с. Рогоща), який разом із Любечем та Лиственном забезпечував контроль за важливою транспортною артерією по р. Білоус до Чернігова. Це підтвердили археологічні дослідження його некрополя, розташованого на околиці с. Табаївка за 1 км від городища.

У 1985 р. курганний загін Чернігово-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом О.П. Моці на некрополі Оргоща розкопав 12 насипів. Крім могил за обрядом кремації, вперше були виявлені поховання за обрядом

інгумації у підкурганних ямах, в тому числі і дружинні (серед інвентарю двох чоловічих поховань зафіксовані бойові сокири Х ст.), а також кенотафи. Дослідникам вдалося з'ясувати певну закономірність у поховальному обряді. Так, під насипами висотою 2—3 м містилися тільки тілоспалення на місці, що є характерним для літописних сіверян. Під невеликими насипами виявлені поховання за обрядом тілопокладення (4 насипи), що на думку О.П. Моці можуть належати вихідцям із Скандинавії. Про це свідчили знайдені речі в курганах 9 та 10: срібний браслет-наруч та фрагменти кераміки із зображенням хреста в крузі (Коваленко, Моця 1987, с. 341; Моця 1986, с. 55; Коваленко, Моця 1993, с. 16—18). Наявність зброї в поховальних пам'ятках дозволило археологам віднести некрополь Оргоща до дружинних центрів міжріччя Десни та Дніпра, а Табаївсько-Рогощинський комплекс трактувати як опорний пункт київської влади. Відкриті поховання, ще раз підтвердили, припущення А.М. Сахарова про використання скандинавів правлячою верхівкою давньоруської держави, починаючи з IX ст. (Сахаров 1980, с. 44).

Ще один, нововідкритий могильник між Черніговом та Любечем було досліджено курганним загоном у тому ж році біля с. Клонів. Під керівництвом О.П. Моці розкопано 17 курганів у двох групах некрополя, розташованого в ур. Поруб на правому березі р. Лисиці (Коваленко, Моця 1987, с. 342; 1985/19). Дослідження носили охоронний характер, так як більшість насипів мали сліди грабіжницьких розкопок, тому потрібно було встановити ступінь збереженості пам'ятки.

Роботами виявлено поховання за обрядом кремації як на стороні (кургани № 3, 10, 11, 13), так і на місці (№ 1, 4, 5, 8, 9, 14); поховання, інгумації (№ 6, 16, 17) та кенотафи (№ 2, 7, 12, 15). Зафіксований поховальний інвентар (кераміка, прикраси — срібні скроневі кільця, намистини; елементи одягу — пряжки, фібули, побутові речі — голка, ножі, кресало; предмети озброєння — сокира та наконечник стріли; поясне кільце, залишки шкіряної сумки) дозволив датувати могильник Х ст. На думку дослідників, Клонівський комплекс пам'яток хронологічно більш пізній ніж аналогічний йому за соціальними функціями комплекс біля с. Шестовиця (рубіж IX—X ст.). О.П. Моця вважає, що різночасність дружинних курганних могильників відображає різні етапи одержавлення території міжріччя Десни та Дніпра, а в даному випадку це пов'язано з посиленням контролю за територією між Черніговим та Любечем (Моця 1988а, с. 118).

На Клонівському (курган № 16) та Табаївському (№ 10) могильниках зафіксовані поховання, у яких стінки могильних ям обкладені деревом, що дозволило віднести їх до групи зрубних гробниць, які вже були відомі в цьому регіоні

Середньої Наддніпрянщини (Чернігів, Седнів, Товстоліс, Гушин, Шестовиця). О.П. Моця, проаналізувавши всі матеріали, прийшов до висновку, що могили з дерев'яними обкладками ям міжріччя Десни та Дніпра належать представникам пануючої верхівки давньоруського суспільства перших віків існування східнослов'янської держави, а не окремим етнічним групам (Моця 1988в, с. 65—67; 1990б, с. 106).

П.М. Покасом були проведені палеоантропологічні дослідження серії черепів з курганных некрополів Середнього Подесення (Шестовиця, Табаївка, Гушин, Клонів, Жукля, Комань), що дозволило зробити висновок про змішаність антропологічних типів похованих, що є результатом етнічної неоднорідності контингенту князівських дружин у міжріччі Десни та Дніпра (Покас 1988б, с. 123—125). Крім того, вперше здійснено дослідження довгих трубчастих кісток похованих, що дало можливість вирахувати довжину тіла небіжчиків. За даними П.М. Покаса вона складала 168,6 см для чоловіків та 160,2 см для жінок (Покас 1988б, с. 122).

Картографування археологічних матеріалів на території сучасної Чернігівщини не тільки дозволило визначити спрямування феодалізації на території західних сіверян, а й визначити перші етапи християнізації на цій території. Підтвердженням цього є досліджені співробітниками сектору тілопокладення в підкурганных ямах на могильниках у комплексах X ст. міжріччя Дніпра та Десни (Клонів, Табаївка, Гушино, Шестовиця), а також X—XI ст. (Клонів, Товстоліс, Форостовичі) (Моця 1990а, с. 116—121).

Наприкінці 80-х рр. XX ст. Інститутом археології НАН України розпочато програму широкого вивчення південноруського села X—XIII ст. Для отримання максимального обсягу інформації було обрано пам'ятку, що складалася з поселення й могильника — комплекс біля с. Автуничі Городнянського району Чернігівської обл. і розташовувалась в центральній частині літописної Сновської тисячі. Одним із завдань Дніпровської давньоруської археологічної експедиції ІА НАНУ (1987—1997 рр.) стало відтворення аграрного потенціалу в даному регіоні, а для цього обов'язково потрібно було мати приблизну уяву про залюднення селища та можливість кількості мешканців, що співіснували одночасно (Моця, Орлов, Коваленко та ін. 1997, с. 34). Потрібну інформацію міг надати лише могильник, розташований в ур. Космовка поблизу с. Автуничі.

Протягом 1988—1989 рр. курганным загоном експедиції повністю розкопано всі три групи некрополя (30, 8, 26). У більшості з 64-х досліджених насипів був зафіксований обряд інгумації у підкурганных ямах, в 11 — на рівні давнього горизонту, 9 курганів були кенотафа-

ми, 3 зруйновані скарбощукачами (Коваленко, Моця 1992, с. 10). Загалом зафіксовано 74 поховання, а за свідченнями місцевих жителів друга курганна група нараховувала декілька десятків курганів (Шевцова 1993, с. 26). Тому, на думку О.П. Моці та А.П. Томашевського, на могильнику могло бути поховано 90 небіжчиків. Ними ж обчислено розмір колективу, що мешкав на поселенні — приблизно 30 осіб (Моця, Томашевський 1997, с. 35). Кераміка та речі в похованнях дозволили датувати споруджені насипи кінцем X — початком XIII ст. Інвентар досить одноманітний і бідний — є традиційним для сільських курганных могильників: прикраси, предмети побуту, зброя, посуд, знаряддя праці.

Дослідники виділили особливості поховального обряду Автуницького могильника, що відносяться до пережитків язичництва і являють собою пропалені майданчики перед насипанням кургану та спорудженням ями, а також вторинне пропалення після засипки ями з похованням або ями-кенотафа (21 насип). Крім того, це підсипка білого річкового піску, яка була зафіксована під вісьмома померлими (Моця, Орлов, Коваленко, Пархоменко 1989/14, с. 3—4; Моця, 1990/28а). Було зроблено висновок, що населення вже практично відмовилося від обряду кремації (його не було зафіксовано в жодній групі некрополя), хоча елементи тризни, предметів ритуального та культового призначення, перепалене вугілля в переважній більшості досліджених комплексів засвідчують стабільні пережитки старих традицій. Появу ранніх тілопокладень у підкурганных ямах археологи пов'язали з розповсюдженням християнської віри вже на рубежі I—II тис. н. е. (Моця, Орлов, Коваленко та інш. 1997, с. 69).

Крім того, багаторічні дослідження поселення надали уявлення про спеціалізацію давньоруського села. Найбільш масовою категорією знахідок став керамічний матеріал. За всі сезони розкопок до колекції було відібрано близько 36 тис., в основному профільованих фрагментів, і ще приблизно 97 тис. фрагментів (переважно стінок) було знайдено й зафіксовано взагалі. Разом ця цифра складає 133 тис. фрагментів кераміки (Моця, Томашевський 1997, с. 37). Це дало можливість встановити різноманітний асортимент глиняних виробів: горщики, миски, кринки, амфорки київського типу, світильник, сковороди, покришки, брязкало, сопло, навершя до руків'я канчука та жіноча фігурка, пряслиця тощо (Моця, Орлов, Коваленко та інш., 1997, с. 49). Крім того, О.П. Моця та А.П. Томашевський вираховували середню вагу горщика, що склала 1,3 кг, а загальна вага кераміки, знайденої на селищі, становила приблизно 2,4 тони, що відповідає приблизно 2 тис. посудин (Моця, Томашевський 1997, с. 38).

Сировинний потенціал на поселенні підтверджують близько 20 досліджених глиняних

кар'єрів, об'ємом від 3,5 м³ до понад 100 м³, та глиників для відмулення глини, досліджених на поселенні в різні роки (Готун 1993, с. 59—71; Готун, Коваленко, Моця 1995, с. 100—103; Готун, Коваленко, Моця, Петраускас 1995, с. 25—26). В.П. Коваленко та О.П. Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля № 48) та майстерню XII ст. (будівля № 74) автуницьких гончарів (Коваленко, Моця 1997, с. 135—138).

Що стосується гончарних горнів, то їх на поселенні Автуничі досліджено дев'ять, більшість із яких опубліковано (Коваленко, Моця 1992, с. 7—9; Готун, Коваленко, Моця, Петраускас 1995, с. 25—26; Готун 1995, с. 33). Давньоруські горни Автуницького поселення згідно з традицією були поставлені на материковому ґрунті. Ретельне вивчення деталей горнів дозволило дослідникам прослідкувати процес їх закладання та особливості спорудження розсікачів («козлів») і неодноразові їх ремонту. Горни № 3—5 датуються XI ст., а горни № 1, 2, 6—9 — першою половиною — серединою XII ст. Враховуючи, що один горн здатен витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (більш 2 тис.), на думку О.П. Моці та А.П. Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна (Моця, Томашевський 1997, с. 35—36).

Аналіз забудови Автуницького поселення здійснив І.А. Готун, проаналізувавши типологічні та конструктивні особливості жител, специфіку ремісничих та промислових споруд (Готун, Веремейчик 1996а, с. 12—22; 1996б, с. 64—65). Варто згадати про результати останнього польового сезону на поселенні Автуничі у 2000 р. Роботи дозволили виявити ділянку, зайняту об'єктами, котрі, ймовірно, мали господарське чи господарсько-побутове призначення, концентрація яких на цій ділянці значно більша, ніж на всіх інших вже досліджених (Готун, Семенюк 2001, с. 98—99).

Відзначимо, що у серпні 1992 р. на базі Дніпровської Давньоруської археологічної експедиції ІА НАНУ та Автуницької 8-річної школи був успішно проведений польовий археологічний та історико-краєзнавчий семінар «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі» (рис. 1). Проголошені доповіді представили перші результати робіт на поселенні та могильнику (Проблеми вивчення 1992). Аналіз здобутого матеріалу за всі польові сезони досліджень пам'ятки дозволив співробітникам сектора систематизувати результати розкопок у навчально-методичному посібнику «Південноруське село IX—XIII ст.: Нові пам'ятки матеріальної культури» (Південноруське село 1997, с. 34—68) та колективній монографії «Село Київської Русі» (2003). Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуничі не тільки окреслили його

Рис. 1. Учасники польового археологічного семінару 1992 р. під час екскурсії на розкопках поселення Автуничі

спеціалізацію, а й надали можливість говорити про один із центрів гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, який за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі (Ясновська 2007, с. 31).

У 1998 р. співробітники сектору звернулися до вивчення Шестовицького археологічного комплексу. Спільна Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці за дванадцять польових сезонів на городищі в ур. Коровель розкрила понад 2,5 тис. м² в південно-східній частині пам'ятки. Це дозволило зафіксувати різночасові ями та споруди забудови майданчика городища, виділити вісім будівельних горизонтів, визначити конструктивні особливості та перебудови оборонних укріплень (Коваленко, Моця, Ситий 1999, с. 13—14; 2003, с. 51—67; 2004, с. 19—20; 2005, с. 233—234; 2006, с. 197—198; 2008, с. 163—164; Моця, Готун 1999).

Крім того, роботи були продовжені на території посаду, де за всі роки розкопок розкрито понад 3 тис. м², що дозволило виділити найбільш інтенсивну забудову смуги вздовж східного краю тераси. Визначено, що протягом X ст. площа посаду інтенсивно зростала, внаслідок чого садибна забудова наприкінці X ст. пере-

крила південну частину VI курганної групи (за Д.І. Бліфельдом). Поблизу західного краю тераси дослідникам удалося виділити ділянку, де фіксуються будівлі X — початку XI ст., пов'язані з виплавою й обробкою чорних металів, яку інтерпретують як «садибу коваля» (Веремейчик, Коваленко, Моця, Ситий 2007, с. 107).

Протягом 1998—2007 рр. були проведені розвідкові дослідження заплавної зони — подолу, який складається з трьох підвищень. Загальна вивчена площа всіх ділянок складає близько 1 тис. м², що дозволило реконструювати функціональне призначення кожного з них. Було з'ясовано, що найбільш інтенсивно використовувалося II подільське підвищення, на якому зафіксовано сліди розораних наземних жител з розвалами глинобитних печей, господарчі ями, сліди садибних огорож та значну кількість ям виробничого призначення (дьюгтарні, смолюрні). Крім того, знахідки фрагменту глиняної ллячки, бронзового та ювелірного пінцетів, виплесків кольорових металів, обрізки бронзових казанів засвідчили про наявність на подолі ювелірного виробництва, а уламки долота, сокири, токарного різця — деревообробного. На подолі відбувався видобуток та обробка заліза, що засвідчили поклади болотної руди та рештки кузні (значна концентрація металевих шлаків та шматків ошлакованих стінок горну). Проте, на думку дослідників, основною галуззю діяльності мешканців Шестовицького подолу було обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт і будівництво (Коваленко, Моця, Ситий, Скороход 2008, с. 183).

Серед досліджених 9 поховальних комплексів за весь час роботи експедиції виділяється розкопане у 2006 р. на краю тераси, на північний схід від посаду городища, поховання вікінга в камерній гробниці. В процесі розборки комплексу дослідники встановили, що в яму була впущена зрубна конструкція, складена з деревин «в обло» із залишком, кінці яких на кілька сантиметрів увійшли в материкові стіни поховальної ями. Крім того, у північно-східній частині знаходилися залишки небіжчика (Козак 2007, с. 298), в ногах якого було зафіксовано кістяк коня з підігнутими ногами, покладеного на лівий бік. Від кінського спорядження збереглася шкіряна вуздечка, прикрашена 40 срібними з позолотою бляшками різної форми, та залізні вудила. Серед речового матеріалу небіжчика виділяється великий залізний меч у піхвах, прикрашених бронзовим наконечником із зображенням дракона в давньоскандинавському стилі, срібний ковпачок від хутряної шапки, залізний ніж-скрамасакс у піхвах, прикрашених бронзовими накладками з прорізним орнаментом, точильні оселки. Загалом, більшість речей з камери свідчать про приналежність похованого до дружинного стану, а, судячи з наявності в могилі турячих

рогів-ритонів, похований, можливо, виконував і функції жерця, відповідно до скандинавської міфології. Скоріш за все, досліджений курган містить поховання одного з ватажків шестовицької дружини, на що можуть вказувати спис із позолоченою втулкою і повний набір зброї. Поховання вікінга, за типологією більшості речей, було датовано 70—80-ми рр. X ст. (Моця, Коваленко 2006, с. 40—43; Моця, Коваленко, Осадчий, Ситий 2007, с. 295—297; Коваленко, Моця 2007, с. 170—180; 2008, с. 111—118; Коваленко, Моця, Ситий 2008, с. 163—164).

Зазначимо, що на базі Міжнародної Шестовицької археологічної експедиції у 2003, 2006 та 2009 рр. успішно відбулися Міжнародні польові археологічні семінари, які були присвячені дружинним старожитностям Центрально-Східної Європи VIII—XI ст., міжнародним впливам на формування Давньоруської держави, матеріальній та духовній культурі Південної Русі.

Потрібно згадати, що, починаючи з 2000 р., співробітники відділу активно включаються в охоронні археологічні роботи на території стародавнього Чернігова. Так, восени 2000 р. І.А. Готуном були проведені рятувчі роботи на Чернігівському подолі. Розкопки, хоч і невеликі за обсягом, все ж таки надали уявлення про стратиграфію ділянки на південний схід від Єлецької гори та дозволили зафіксувати в давньоруських шарах фрагменти посуду XI—XII ст. та побутові речі, серед яких ножі та оселки, цвяхи, скляні браслети та фрагменти плінфи (Казаков, Готун, Дудко 2002, с. 124)

Влітку-восени 2001 р. Північною археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом І.А. Готуна були проведені охоронні розкопки по вул. Пушкіна, 34-а, які дозволили дослідити колодязь давньоруського часу (Готун, Дудко, Сорокін 2002а, с. 111—113). У цьому ж районі в 1998 р. Ю.М. Ситим були досліджені два колодязі кінця XII — початку XIII ст. (Ситий 2007, с. 203).

Конструктивні особливості дослідженої І.А. Готуном будівлі (подвійні дерев'яні стіни, дощата підлога) знаходять аналогії серед синхронних старожитностей південноруських земель. Фіксація вищезазначених колодязів доводить існування подібних споруд, а також привертає увагу комплексом унікальних знахідок і конструктивними особливостями, що суттєво доповнює уявлення про роль і значення колодязів у житті і побуті населення давньоруського часу (Готун, Дудко, Сорокін 2002б, с. 69—70).

З 2003 р. завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології, д. і. н., член-кор. НАНУ, проф. О.П. Моця є консультантом Чернігівського загону ДПНДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України. За сім польових сезонів співробітникам експедиції вдалося зробити важливі спостереження щодо

історичного розвитку стародавнього Чернігова, характеру міської забудови та планіграфії у різні періоди життя міста. Крім того, вдалося зафіксувати північно-східну межу Чернігова домонгольського часу та отримати матеріали, які характеризують його економічний та господарський розвиток у різні його періоди (Моця, Черненко, Казаков, Сорокін 2004, с. 233; 2006, с. 293—295; 2007, с. 299—300; Моця, Черненко, Казаков 2006, с. 32—33).

Матеріали, отримані протягом трьох десятиліть досліджень на території Чернігівської області співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології, дозволяють розглядати та вирішувати цілу низку актуальних проблем історії Київської Русі. На думку О.П. Моці, це допомогло у вирішенні питання про феодалізацію чернігівської округи в IX—X ст., етнічного складу населення в окремих пунктах, особливо в дружинних таборах (Шестовиця, Табаївка, Гушчин, Клонів), визначити ступінь соціального розшарування та специфіку ідеологічних уявлень на території Чернігово-Сіверської землі (Моця 1988г, с. 12). Подальше дослідження старожитностей давньоруського часу на території Чернігівщини дозволить повніше і детальніше висвітлити історію Північного Лівобережжя доби Київської Русі.

Блифельд Д.И. Исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. // СА. — М., 1954. — Т. 20. — С. 151—159.

Блифельд Д.И. Отчет о раскопках в Чернигове могильника в ур. Березки в 1952 г. // НА ИА НАН Украины. — 1952/11. — 69 с.

Блифельд Д.И. Давньоруські пам'ятки Шестовиці — К., 1977. — 235 с.

Блифельд Д.И. Звіт про роботу Деснінської археологічної експедиції 1949 р. // НА ИА НАН України. — 1949/7. — 64 с.

Блифельд Д.И. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1948 р. // НА ИА НАН України. — 1948/11. — 64 с.

Богусевич В.А. Археологические раскопки древнего Чернигова 1949 г. // НА ИА НАН Украины. — 1949/2. — 23 с.

Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові 1949 та 1951 рр. // АП УРСР. — Т. 5. — К., 1955. — С. 5—11.

Богусевич В.А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. — К., 1952. — № 1. — С. 56—63.

Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. — К., 1951. — Т. 5. — С. 116—126.

Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // НА ИА НАН Украины. — 1951/10. — 27 с.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. // НА ИА НАН Украины. — 1947/20.

Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. // КСИА АН УССР. — К., 1952. — Вып. 1. — С. 32—42.

Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр.: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вып. 9. — С. 105—108.

Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 96—98.

Готун І.А. Реконструкція ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.

Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-археол. сем., присв. 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 р., м. Чернігів — Славутич) — Чернігів, 1995. — С. 33—35.

Готун І.А., Коваленко В.П., Моця А.П. Полесское село в древнерусской истории (по материалам поселения Автуничы) // Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья». — Брянск, 1995. — С. 100—103.

Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-арх. сем., присв. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів). — Чернігів, 1995. — С. 25—26.

Готун І.А., Веремейчик О.М. Архітектурний вигляд древньоруського села Чернігово-Сіверської землі. 1. Житлові будівлі // Сіверянський літопис. — 1996а. — № 5. — С. 12—22.

Готун І.А., Веремейчик О.М. Архітектурний вигляд древньоруського села Чернігово-Сіверської землі. 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // Сіверянський літопис. — 1996б. — № 6. — С. 54—65.

Готун І.А., Семенюк Н.В. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничі // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 98—99.

Готун І.А., Дудко О.С., Сорокін С.О. Роботи Північної експедиції 2001 р. // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002а. — С. 111—113.

Готун І.А., Дудко О.С., Сорокін С.О. Культ води в слов'янських віруваннях і деякі міркування щодо колодізів на середньовічних пам'ятках // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наук. конф. — Чернігів, 2002б. — С. 62—70.

Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1984 года. — М., 1986. — С. 229.

Казаков А.Л., Готун І.А., Дудко О.С. Підсумки рятівних робіт на Чернігівському Подолі // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 124.

Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1980 года. — М., 1981. — С. 259.

Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском // АО 1979 года. — М., 1980. — С. 281.

Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 г. // НА ИА Украины. — 1985/19. — 48 с.

Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с. Шестовица в 1983—1984 гг. // НА ИА НАН Украины. — 1983/37. — 58 с.

Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 года. — М., 1985. — С. 287—288.

Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1985 года. — М., 1987. — С. 341—342.

- Коваленко В.П., Моця А.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 5—10.
- Коваленко В.П., Моця О.П. Літописний Оргоц // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. — Суми, 1993. — С. 16—18.
- Коваленко В., Моця О. Жилища гончарів XI—XII вв. на селище Автуничі на Чернігівщині // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 1997. — № 12. — С. 135—138.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 13—14.
- Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару — Чернігів, 2003. — С. 51—83.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці в 2001—2002 рр. // АБУ 2002—2003 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 18—20.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці в 2003—2004 рр. // АДУ 2003—2004 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 233—234.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2006. — Вип. 8. — С. 197—198.
- Коваленко В., Моця О. «Етнічний казан» на Десні (до інтерпретації Шестовицького археологічного комплексу) // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Історія. Політологія: Збірник наукових статей. — К., 2007. — С. 170—180.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2008. — Вип. 10. — С. 163—164.
- Коваленко В., Моця О. Нові дослідження в Шестовиці // Російсько-Білорусько-Українське пограниччє: проблеми формування єдиного соціокультурного пространства — історія і перспективи. — Брянск, 2008. — С. 111—118.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірник наукових праць. — К., 2008. — Т. 1. — С. 178—191.
- Козак О.Д. Результати антропологічного дослідження кісткових решток, знайдених у камері кургану 2, курганної групи 6 Шестовицького могильника у 2006 р. // АДУ 2005—2006 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 298.
- Королюк О.А. Давньоруські житла Новгород-Северського дитинця // Археологія. — К., 1988. — Вип. 61. — С. 80—85.
- Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северський: некоторые итоги и перспективы исследований // На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования. — Воронеж, 1996. — С. 3—28.
- Куза А.В., Коваленко В., Моця О. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ИА НАН Украины. — 1980/125. — С. 35 с.
- Куза А.В., Коваленко В., Моця О., Григорьев А.В. Отчет о работах Новгород-Северской экспедиции Институтами археологии АН СССР и АН УССР, а также Черниговского исторического музея в 1981—1984 гг. // НА ИА НАН Украины. — 1984/114. — 65 с.
- Моця А.П., Ильяшенко Э.М., Покас П.М. Отчет о работе в с. Липовое Черниговской обл. // НА ИА НАН Украины — 1984/106. — 34 с.
- Моця А.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Пархоменко О.В. и др. Отчет об исследовании Автуничского курганного могильника в 1988 г. — Т. IV // НА ИА НАН Украины. — 1989/14. — 46 с.
- Моця А.П. Отчет об исследованиях Древнерусской Днепровской экспедиции 1990 г. Исследования могильника // НА ИА НАН Украины. — 1990/28а. — 68 с.
- Моця А.П. Скорченные захоронения древнерусских некрополей // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 101—105.
- Моця А.П. Табаевские курганы (по данным археологических исследований и материалам музейных фондов) // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.). — Чернигов, 1986. — С. 55—56.
- Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987. — 168 с.
- Моця А.П. Курганный могильник X в. у с. Клонов // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988 а. — С. 110—118.
- Моця О.П. Курганный могильник в с. Липове // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доп. — Чернігів; Ніжин, 1988б. — Вип. 2. — С. 22.
- Моця А.П. Срубные гробницы междуречья Днепра и Десны // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.): Тезисы докладов. — Чернигов, 1988в. — С. 65—67.
- Моця О.П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток) // Археологія. — К., 1988г. — № 61. — С. 9—18.
- Моця А.П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990а. — С. 116—121.
- Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990б. — 156 с.
- Моця А.П., Халиков А.П. Булгар — Киев: пути, связи, судьбы. — К., 1997. — 192 с.
- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X—XII ст. біля с. Автуничі // Південно-руське село IX—XIII ст.: Нові пам'ятки матеріальної культури. — К., 1997. — С. 34—68.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 28—42.
- Моця О.П., Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в ур. Коровель біля Шестовицького городища // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 32—34.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // АБУ 2002—2003 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 233.
- Моця А., Коваленко В. Викинг из Шестовицы // Родина. — 2006. — № 10. — С. 40—43.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р. //

АДУ 2004—2005 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2006. — Вип. 8. — С. 32—33.

Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2006. — Вип. 8. — С. 293—295.

Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — Київ-Запоріжжя, 2007. — С.

Моця О., Коваленко В., Осадчий С., Ситий Ю. Нова камерна гробниця з Шестовиці // АДУ 2005—2006 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 295—297.

Орлов Р.С. Про ювелірну традицію сільського населення чернігівської землі в XI—XII ст. // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. 2. — С. 24—26.

Орлов Р.С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X—XII вв. // Новгороду-Северскому — 1000 лет. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989. — С. 44—45.

Орлов Р.С. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів). — Чернігів, 1995. — С. 60—63.

Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ИА НАН Украины. — 1979/37. — 88 с.

Орлова Н.П. Зубощелепна патологія сільського населення Чернігівщини в XI—XII ст. (за матеріалами могильника біля с. Липове) // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. 2. — С. 29—31.

Отчет о научно-исследовательской работе отдела славянской и средневековой археологии // НА ИА НАН Украины. — Ф. 50. — Спр. 831. — 15 арк.

Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Ред. кол.: О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко — К., 1997. — 180 с.

Покас П.М. Антропологічні матеріали з могильника біля с. Липове // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доповідей. — Чернігів; Ніжин, 1988а. — Вип. 2. — С. 25—27.

Покас П.М. Средневековое население Среднего Подесенья — по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988б. — С. 122—125.

Покас П.М. Средневековое население Новгород-Северского по данным палеоантропологии // Новгороду-Северскому — 1000 лет. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989. — С. 50—51.

Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — 90 с.

Сахаров А.Н. Дипломатия древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980.

Сегада С.П. Антропологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): Тези доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. 2. — С. 28—29.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К.: Шлях, 2003. — 232 с.

Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і росту території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 199—210.

Шевцова Л.В. Нові дані про могили Сіверянської землі (До питання про матеріальну культуру поховань Автуницького курганного могильника) // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-археол. семінару, присвяч. 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський). — Чернігів, 1993. — С. 26—27.

Яснoвська Л.В. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. — 2007. — № 2. — С. 23—33.

Л. В. Я с н о в с к а я

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДРЕВНОСТИ ЧЕРНИГОВЩИНЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕКТОРА ДРЕВНЕРУССКОЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ ИА НАН УКРАИНЫ

В статье сделана попытка обобщения результатов археологических экспедиций сектора древнерусской и средневековой археологии ИА НАН Украины на территории Черниговской области. Планомерные раскопки на протяжении последних трех десятилетий летописных городов, дружинных лагерей, курганных некрополей и сельских поселений позволяют рассматривать и решать целый ряд актуальных проблем истории Киевской Руси на территории Северного Левобережья.

L. V. J a s n o v s k a

OLD RUSSIAN ANTIQUITIES OF CHERNIGIV REGION IN ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS BY THE SECTOR OF THE OLD RUSS AND MEDIAEVAL ARCHAEOLOGY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

An attempt to analyze the results of the archaeological investigations, carried out by the sector of the Old Russ and Mediaeval archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine on the territory of Chernigiv region during last 30 years is made in the article. These research works let to call this territory the most archaeologically investigated region of the Northern Left bank of the Dniper.